

En skärvstenshögs historia

En rekonstruktion av händelser under 1500 år

CAMILLA FORSMAN

Under fältsäsongen 2003 undersökte Societas Archaeologica Upsaliensis stora delar av ett komplex med spår efter begravningar och de ritualer som omgärdat dem. Platsen för undersökningarna var Sommaränge skog, beläget i skogarna öster om Björklinge, mellan Sätuna och Viksta. Komplexet kunde framför allt dateras till yngre delen av stenåldern och äldre delen av bronsåldern, ca 2000–1100 f.Kr. Området har dock använts även under yngre bronsålder, om än i mindre utsträckning. Efter ca år 500 f.Kr. förefaller området ha upphört att fungera som rituellt samlingsplats. Däremot har man ca 1000 år efter övergivandet återvänt till platsen. Fem gravar från folkvandringstid (400–550 e.Kr.) framkom under de arkeologiska undersökningarna. De visar att människorna i bygden återupptäckt området och återvänt för att begrava sina

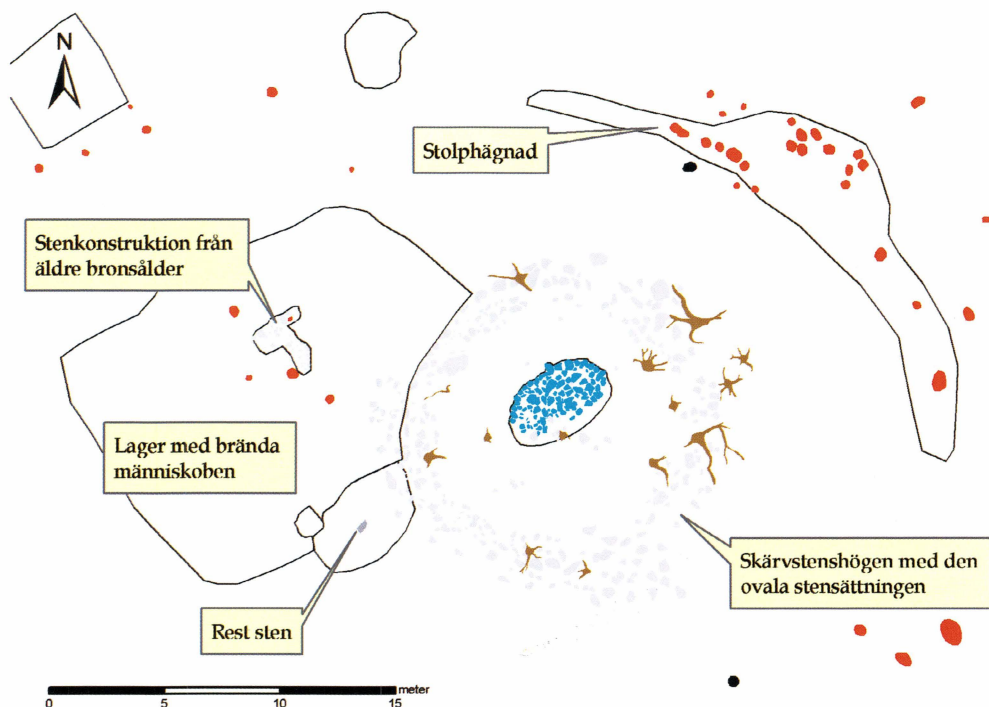
döda under senare perioder. Att platsen varit levande i människors minnen har de stora monument som uppförts under bronsålder svarat för. Tre stora skärvstenshögar, en stor röseliknande stensättning och en rest sten var synliga ovan mark då de arkeologiska undersökningarna påbörjades. Även mindre stensättningar gick att ana. Fler skärvstenshögar var belägna omedelbart utanför de ytor som omfattades av de arkeologiska undersökningarna. De synliga monumenten har gjort att Sommaränge skog gått att urskilja som en av människor skapad plats även under de delar av forntiden då den inte var i bruk. Att så var fallet var tydligt för de människor som bosatte sig där under medeltid, ca 1200–1400-talet. Man förhöll sig till de äldre lämningarna, vilket bland annat syns i att en medeltida kniv stuckits ned

Figur 1. Skärvstenshögen under utgrävning. Arkeologen på bilden är Karin Bengtsson.
Foto: Emma Sjöling, SAU.

vertikalt i en av skärvstenshögarna. Kanske trodde man att högen använts för begravingar och ville binda den döde i graven? Sådana handlingar är kända från medeltidens folktro¹.

En av de stora skärvstenshögarna (A6092) var belägen centralt inom området på krönet av en moränås (fig 2). Omedelbart öster om högen fanns en rest sten. Runt om den framkom brända

Figur 2. Plan över området omkring skärvstenshögen. De grå stenarna markerar skärvstenshögens kantkedjor och de bruna markeringarna utgör stubbar. Stolphål är markerade med rött. Markerade med blått är stenarna i en oval stensättning som påträffades under skärvstenshögen.

människoben som delvis var nedgrävda omkring stenen. Benen har ^{14}C -daterats till äldre bronsålder, ca 1610–1400 f.Kr. I en svag förhöjning söder om stenen framkom flera små bärnstenspärlor till-

sammans med brända människoben. Omedelbart norr om högen fanns ett vidsträckt lager med brända människoben och bearbetat stenmaterial av flinta, kvarts och kvartsit. ^{14}C -dateringen visade

Figur 3. Profil genom skärvstenshögen sedd från söder. Foto: Markus Andersson, SAU.

att lagret härstammar från senneolitikum. Inom lagret har något senare en stenkonstruktion uppförts. Brända människoben i den har daterats till 1690–1450 f.Kr., vilket visar att den är samtida med den resta stenen. Norr om skärvstenshögen och lagret med brända människoben fanns ytterligare stenkonstruktioner med brända människoben och andra

fynd från såväl äldre och yngre bronsålder. Öster om skärvstenshögen framkom resterna av en palissadliknande stolphägnad.

Själva skärvstenshögen var ca 14,5 m i diameter och 1,25 m hög. Runt högen löpte flera parallella rader av kantkedjor som representerar olika faser i högens tillbyggnad (fig 2). Kantkedjorna bestod

Figur 4. Lodfoto över den ovala stensättningen. Foto: Markus Andersson, SAU.

av större stenar som markerade högens begränsning. Dessa var inte eldpåverkade. Det huvudsakliga byggnadsmaterialet i högen var skärvig och skörbränd sten, dvs. stenar som visar spår efter eldpåverkan. Beroende på stenens egenskaper blir de antingen kantiga och ofta vassa (skärviga) eller smuliga (skörbrända) efter att ha upphettats. Att högen byggts upp

under en längre tid kunde anas utifrån dess storlek och höjd, men att den varit i bruk under senneolitikum och genom hela bronsåldern, under en period av 1500 år, var något av en överraskning. Dessutom påträffades en äldre gravkonstruktion under högen; en oval stensättning med en skelettgrav och brända ben och ett ovanligt fyndmaterial (fig 4). Men

hur har skärvstenshögen och den ovala stensättningen byggts upp? Här följer en rekonstruktion av handlingarna bakom deras uppförande.

Senneolitikum

Under yngre delen av senneolitikum deponerades brända ben i ett lager norr om platsen där högen senare skulle anläggas. Ben från lagret har ¹⁴C-daterats till 1950–1730 f.Kr. Ungefär samtidigt brände man av höjden med eld. I bålet lades sädeskorn av korn, vete och losta. Det är tydligt att eldningen inte var en svedjebränning av en åkeryta, eftersom inga axdelar påträffades i brandlagret. Spår av eldning förekommer även under de mest typiska gravmonumenten från senneolitikum, hållkistorna, och kan utgöra spår av de ritualer som omgärdat anläggandet av monument under perioden. Kanske ansåg man att ytan måste renas.

Efter bränningen har en rektangulär manslång nedgrävning gjorts. I nedgrävningen har med största sannolikhet ett skelett nedlagts. Det är möjligt att den döde var lagd i en träkista, något som var vanligt under senneolitikum. Bevaringsförhållandena för obrända ben och trä var dåliga inom undersökningsområdet, och det är därför inte förvånande att ingenting återstod. Dock togs en serie fosfatprov i nedgrävningen vilka uppvisar starkt förhöjda värden. Höga vär-

den fås till exempel när en kropp bryts ner, vilket är den mest sannolika förklaringen i det här fallet. Värdena var något högre i den östra delen av nedgrävningen vilket gör det troligt att huvudändan legat där då bålpartiet genererar högst fosfatvärden när det bryts ner.

Obrända tänder, som med största sannolikhet hör till skelettet, påträffades strax utanför nedgrävningen. Tänderna kommer ifrån en individ som var mellan 10 och 44 år gammal. Under stenar som lagts i nedgrävningens botten placerades brända människoben, efter åtminstone en individ, som inte kunnat ålderbestämmas. Ben förekom även löst i nedgrävningens fyllning. De utgjorde inte hela resterna efter en kremerad individ, utan förefaller vara särskilt utplockade för att hamna i graven. Benen utgjordes av kraniefragment, en del av en kota och långa rörben. De har ¹⁴C-daterats till 1880–1630 f.Kr., dvs. senneolitikum. Även djurben framkom, vilka inte har gått att bestämma närmare än att de härrör från en stor gräsätare. Sammanlagt påträffades små mängder brända ben i anläggningen, bara 7,4 g. Det fanns också keramik i nedgrävningen. I västra delen påträffades ett närmast intakt kärl, som dock var tomt. Sannolikt har det placerats vid den dödes fotända. Även i andra delar av nedgrävningen framkom keramik, som dock var fragmenterad. Det övriga fyndet utgjordes av en del av en guldtråd, som gått av (fig 5). Förekomsten av guld i

Figur 5. Guldtråden från Sommaränge Skog sedd i relation till en tändsticka. Foto: Markus Andersson, SAU.

graven visar att den varit viktig. Guld är mycket ovanligt under senneolitikum. Några kända fynd av guldspiraler finns från Skåne och Bohuslän². Kanske har även den lilla guldtråden ursprungligen utgjort en spiral. Guldmetallet måste ses som ett importfynd, något som visar på att man i Sommaränge skog hade utbyte med Europa, kanske via indirekta handelsvägar där föremål byttes mellan människor i flera led.

Efter att alla gravgåvor lagts ned har

man uppfört en oval stensättning av stora stenar ovanpå (fig 4). Men flera saker tyder på att graven kom att plundras. Att keramiken delvis fragmenterats, att guldtråden var trasig samt att obrända människotänder och höga fosfatvärden förekom utanför nedgrävningen i södra delen indikerar att så varit fallet. Sannolikt ägde plundringen rum åtminstone ett par år efter nedläggandet av den döde, då kroppen förmultnat. Man kan ha grävt sig in via långsidan och exempelvis

använt en pinne eller stav för att raka ut en del av gravgåvorna, som resterande delar av guldtråden. Keramik har sannolikt gått sönder vid plundringen och delar av skelettet har följt med ut. Men varför plundrade man graven? Kanske berodde det på guldet som var så ovanligt. Den som hade guld i sin ägo hade säkert en hög status under perioden.

Äldre bronsålder

Under äldsta delen av bronsålder, ca 1690–1490 f.Kr., deponerade man brända människoben på bar mark i sluttningen söder om den ovala stensättningen. Ca fyra m sydsydöst om den ovala stensättningen tog de formen av ett sammanhängande benlager, ca 3,3 x 1,7 m stort, i vilket hela 632,6 g brända ben framkom, varav 441,2 g kunde bestämmas till människa. Ben ifrån benlagret har visat sig tillhöra åtminstone en individ, i åldern 18–64 år. Mindre mängder ben, ca 19,9 g, deponerades även öster därom. Det är samma typ av gravskick som praktiserats i Sommaränge skog under senneolitikum. Därefter inleddes uppförandet av själva skärvstenshögen, då skärvsten lades för att täcka de kremerade benen och sannolikt även med syfte att bygga in och dölja den ovala stensättningen. Att senneolitiska gravar som hållkistor byggts in i stora monument som skärvstenshögar och rösen är inte ovanligt. I östra

Mellansverige förefaller det äga rum just i mitten av äldre bronsålder. Flera exempel finns. Två hållkistor i Dragby och Alby påträffades dolda av en röseliknande stenpackning. I Sjötorpet, Odensala har en hållkista grävts ut som var övertäckt med sand och grus. En sannolik hållkista i Håga framkom just i en skärvstenshög³. Vad som gjort att man valt att bygga in och därmed dölja senneolitiska gravar kommer att diskuteras längre fram. I samband med att skärvsten påförts har man deponerat brända ben och andra material runt om i högen bland skärvstenen. I nordvästra delen av skärvstenshögen deponerades brända ben från ett barn, ca 4–15 år gammalt. Mängden brända ben i skärvstenshögens nedre lager uppgick till ca 40 g, och merparten har osteologiskt kunnat bestämmas till människa. Även brända djurben har lagts i skärvstenshögen, framförallt i närheten av den ovala stensättningen. Sammantaget påträffades 16 g djurben, varav de flesta kunde bestämmas till får/get. I den nedre delen av skärvstenspackningen har keramik, flera kvartsavslag samt ett bergartsavslag deponerats.

Samtidigt som skärvstenen påförts har man även uppfört en bågformad stolphägnad eller palissad som omgärdade östra delen av höjden där skärvstenshögen anlades (fig 2). Den inre delen var ca 18 m lång och hade en 5,6 m lång öppning i mitten och utgjordes av tolv stolphål. I den sydöstra delen av den

Figur 6. Rakkniven som framkom överst i högen, här fotograferad efter konservering. Den kan utifrån sin form dateras till bronsålder period IV (dvs. 1100–900 f.Kr). Foto: Markus Andersson, SAU.

längre stolpraden var stolparna relativt glest placerade. Det är dock inte omöjligt att flera stolphål ingått, men att de inte gick att urskilja då ytan delvis täcktes av ett odlingslager av sentida karaktär. I norr föreföll stolparna vara mer tätt placerade. Framför denna stolprad, ca två m nordöst därom, fanns ytterligare en stolprad som delvis utgjordes av flera stolphål i bredd. Tio stolphål ingick i raden. Två av stolphålen har daterats utifrån innehållet i deras fyllningar, båda från den längre stolpraden. Proven bestod av hasselnötsskal och korn. Båda proven hamnar inom intervallet äldre bronsålder, ca 1700–1300 f.Kr. (period I–II).

Mellersta och yngre bronsålder

Merparten av den undre delen av skärvstenspackningen tillkom under den äldsta bronsåldern och högen fortsatte att ackumuleras under århundradenas lopp. I den övre delen av skärvstenslagret påträffades fynd bestående av en del av en malstensliggare, en knacksten samt flera kvartsavslag liksom brända ben. Sammanlagt framkom ca 660 g brända ben i den övre delen av skärvstenshögen, varav de flesta gått att bestämma som människoben. Åtminstone en individ har kunnat urskiljas, som åldersbedömts vara 18–64 år. Brända ben var till och med synliga i ytan före skärvstenshögen

började undersökas. Något som också var tydligt var den kraterliknande för-sjunkning som fanns i mitten av högen, ca 1,6 m i diameter och 0,6 m djup. Brända ben påträffades i kratern. Intill kratern påträffades en större koncentration brända ben, tillsammans med en rakkniv i brons (fig 6). Rakkniven är dekorerad med små rundlar och kan utifrån sin form typologiskt dateras till bronsålder period IV (1100–900 f.Kr.), som också kallas mellersta bronsåldern. Eftersom den var belägen högst upp i högen daterar den sista fasen då högen byggts på i höjddled.

I takt med skärvstenshögens uppförande har man också anlagt kantkedjor som markerat högens aktuella begränsning. Kantkedjorna bestod av större, icke-elddpåverkade stenar. Två kantkedjor kunde urskiljas i högens östra del, särskilt tydliga i norr och väster. I östra delen kunde hela tre parallellt löpande kantkedjor skönjas. Även i kantkedjorna har man deponerat brända människoben. Särskilt stora mängder fanns i den östra delen av kantkedjan, hela 200 g. Benen har ¹⁴C-daterats till 790–410 f.Kr., dvs. yngre bronsålder (period V–VI). Benen härrör från minst en individ, men har inte gått att åldersbedöma. Denna deponering utgör med största sannolikhet den sista begravningen i skärvstenshögen, och sammanfaller med att aktiviteterna i Sommaränge skog avtar.

En skärvstenshögs betydelse

Skärvstenshögen i Sommaränge Skog var ett centralt placerat monument. Det anlades i anslutning till de äldsta spåren av begravningar inom området. På så sätt skapades en kontinuitet då man fortsatte att använda samma plats. Skärvstenshögen anlades sannolikt med avsikt att täcka över den ovala stensättningen, som utgjort en senneolitisk högstatusgrav. Detta ägde rum efter att den äldre graven plundrats. Genom att den ovala stensättningen byggdes in i högen var den inte längre synlig. Kanske föll den under generationernas lopp så småningom i glömska. Men varför valde man i Sommaränge skog, liksom på många andra ställen i östra Mellansverige, att bygga in äldre manifesta gravar och, som i det här fallet, ge dem en ny monumental framtoning? Kanske kom en ny grupp till makten under äldre bronsålder och ville dölja den tidigare styrande gruppens attribut, men behålla kopplingen till de platser i landskapet som ansågs viktiga. En annan form av reglering kan skönjas i resandet av den palissadliknande stolphägnaden som ägde rum ungefär samtidigt som skärvstenshögen börjar byggas. Stolphägnaden omgärdade östra sidan av skärvstenshögen, och för att kunna komma fram till högen måste man gå in genom en smal öppning. Kanske var det inte meningen att vem som helst skulle ha tillträde till högen

från just den riktningen. Området öster om högen är idag bevuxet med en salix-odling och undersöktes inte i samband med utgrävningen av Sommaränge Skog, då det inte direkt berörs av E4:ans nya sträckning. Det är inte omöjligt att det inom den ytan finns en boplatz och att det inte var meningen att (alla) de som bodde där skulle ha obegränsat tillträde till högen.

Det mest spektakulära med den ovala stensättningen och skärvstenshögen är den långa brukningstiden. Dateringarna från dem visar att den första begravningen ägde rum 1880–1730 f.Kr. och att den sista sannolikt utförts 790–410 f.Kr. Det innebär att den använts i uppemot 1500 år. Det är en mycket lång period och kan jämföras med om vi idag använt samma begravningsmonument som på 500-talet e.Kr. En så lång tid omfattar många generationer. Det är dock inte alla som haft rätt till en begravning i högen under århundradenas lopp. Sammanlagt har kvarlevor efter åtminstone sex olika individer deponerats i skärvstenshögen, vilka kunnat bestämmas genom både osteologiska och arkeologiska slutsatser. Men antalet överstiger sannolikt den siffran, då man vid osteologiska bestämningar måste vara särskilt försiktig i sin bedömning av hur många individer som är representerade i ett material. Dessutom finns det alltid ett mörkertal i benmaterialet, då många ben inte alls går att bestämma eftersom de är för små eller för dåligt

bevarade. Fyra av de sex individer som kunnat urskiljas har alla varit i vuxen ålder; 18–64 år gamla. Den femte var ett barn i 5–14 års ålder och den sista har inte kunnat ålderbedömmas.

Vi kommer sannolikt aldrig att få reda på vilka kriterier som styrde om man fick bli begravd i skärvstenshögen. Dock kan man utgå ifrån att det var personer som var viktiga i eller ansågs representera samhället på ett eller annat sätt. Kanske var det en eller flera släkter som hade rätt till begravning i skärvstenshögsmonumentet, medan andra kom att placeras i de diffusa stensättningar som samtidigt som högen uppfördes anlades inom andra delar av området. Begreppet begravning är svårt att applicera på de sätt på vilka de dödas kvarlevor togs om hand på under perioden. När det gäller brända ben är det vanligast att bara en liten del av en kremerad individ deponerats på samma ställe. Efter en modern kremering återstår ca 2–3 1/2 liter eller ca 1,2–3 kg brända ben efter en vuxen individ. Som vi har sett ovan återfanns endast mindre mängder i de deponeringar som framkom i skärvstenshögen. Restande brända ben har antingen deponerats på andra ställen, så som inom boplatzen, på åkrar eller i naturen, eller förstörts. Hur benen skulle omhändertas och var de skulle placeras fanns det säkert regler för och föreställningar som styrde och det utfördes genom ritualer. Ritualerna ägde rum i flera steg. De inbegrep själva

Figur 7. Rekonstruktionsbild av hur ritualerna i Sommaränge Skog kan ha utförts. I vänster i bild ses ett brinnande kremeringsbål och till höger skärvstenshögen under uppbyggnad, med den ovala stensättningen i mitten och kantkedjorna. Enligt rekonstruktionsförloppet befinner vi oss i äldre bronsålder.

Teckning: Thorhallur Thrainsson.

kremeringen, vidare bearbetning av de brända benen i form av krossning eller malning med verktyg som knack- och malstenar (som ofta återfinns i gravkontexter) samt utväljandet av de ben som skulle placeras på ett bestämt ställe (fig 7). Sedan följde deponerandet av benen, vilket ibland ägde rum tillsammans med andra föremål som keramik, avslag och bronsföremål. Det är även sannolikt att själva uppförandet av skärvstenshögen har varit en del i ritualerna. Tillsammans har inte bara skärvstenshögen i sig utan

också kunskapen om ritualerna varit central i medvetandet hos de människor som levde där under 1500 år, även om ritualernas utformning och urvalet av vems ben som skulle läggas i skärvstenshögen sannolikt har förändrats under den långa tidsperioden. Skärvstenshögen var säkert viktig för känslan av identitet och historia hos dem levde i Sommaränge skog. Ända in i våra dagar har det utgjort en imponerande syn och en symbol för den stora arbetsinsats som lagts ner för att bygga den.

Noter

- 1 Se exempelvis Hagberg 1937
- 2 Guld får anses vara oerhört ovanligt under senneolitikum. Små guldspiraler har påträffats i tre hållkistor, belägna i Jällby och Torbjörnstorp i centrala Västergötland och i Kareby i Bohuslän. I Jällby uppträder guld i en tveklöst senneolitisk miljö, medan de båda övriga kistorna också innehållit metallfynd av tidig bronsålderstyp (Holm et al 1998:251). Även i en grav (nr 3) i Ingelstorp, Skåne, påträffades två spiralringar i guld (Strömberg 1982: 75ff).
- 3 Utgrävningsrapporterna för dessa lokaler är som följer: Alby (Andersson 2001), Dragby (Jaanusson & Silvén 1962), Sjötorpet, Odensala sn (Olausson 1995), Håga (Victor 2002). Victor behandlar även fenomenet med övertäckningen av hållkistorna.

Litteratur

- Andersson, K. 2001. En hållkista vid Alby i Botkyrka sn. I: A. Kaliff, H. Bolin & T. Zachrisson (red.), Mellan sten och brons: uppdragsarkeologi och forskning kring senneolitikum och bronsålder. Occasional Papers in Archaeology 27 & Stockholm Archaeological Reports 39: 74–83. Uppsala & Stockholm.
- Hagberg, L. 1937. När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning. Stockholm.

- Holm, J., Olsson, E. & Weiler, E. 1997. Kontinuitet och förändring i senneolitikum. I: Larsson, L & Olsson, E. (reds) Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 23, 214–264.
- Jaanusson, H & Silvén, U. 1962. Undersökningar av Dragbyröset 88. Tor VIII, 1962: 5–44.
- Olausson, M. 1995. Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 9. Stockholm.
- Strömberg, M. 1982. Ingelstorp. Zur Siedlungsentwicklung eines Südschwedischen Dorfes. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4o. No 14. Lund.
- Victor, H. 2002. Med graven som granne. Om bronsålderns kulthus. AUN 30.

Camilla Forsman är arkeolog verksam vid Societas Archaeologica Upsaliensis i Uppsala. Hon var bitr. projektledare för undersökningen av Sommaränge skog och är särskilt inriktad på bronsålderns rituella platser.